

Prominent collectors of mammalogical collections in museums of Kyiv in the context of the history of zoological collections

Igor Zagorodniuk

National Museum of Natural History, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

article info

key words

natural history museums, mammalogical collections, collectors and museologists, history of research, Ukraine.

correspondence to

Igor Zagorodniuk; National Museum of Natural History, NAS of Ukraine; 15 Bohdan Khmelnytsky Street, Kyiv, 01030 Ukraine;
Email: zoozag@ukr.net;
orcid: 0000-0002-0523-133X

article history

Submitted: 01.09.2024. Revised: 30.10.2024. Accepted: 12.11.2024

cite as

Zagorodniuk, I. 2024. P Prominent collectors of mammalogical collections in museums of Kyiv in the context of the history of zoological collections. *GEO&BIO*, 26: 183–200. [Ukrainian, with English summary]

abstract

The article deals with the prehistory of the formation of modern zoological collections housed in museums of Kyiv with a significant mammalogical component. A large part of the oldest collections appeared as a result of hunting practices and have all the features of trophy collections. In fact, such collections formed the basis of the first scientific collections and exhibitions. The collectors and owners of such materials were mainly noble people. The appearance of small-sized objects was a sign of the next stage of development of collections that played a more didactic role, were reference specimens for various fauna control services or objects of special scientific research. Such collections were accumulated primarily as regional collections with low exhibition value, but important for the education and professional activity of biologists. The third stage was the systematic collection of various systematic and ecological groups for research and exhibition purposes. The fourth process is related to the sustainable functioning of taxidermy laboratories, for which it was important to have a constant supply of new materials, usually without expeditions or active collecting. The fifth part of the story, which in recent years has become an important source of acquisition, is the transfer of private and work collections, exchanges between museums, and acquisitions of collections from other, smaller institutions. Brief information about the main museum collections is given. From the entire corps of museum workers and collectors, a group of those who were closely associated with museums and worked in them or in related departments that took care of collections was singled out. These people belong to four groups (one or more): researchers, museologists, collectors, and taxidermists. A total of 32 people were briefly profiled, divided into two groups: ‘researchers-collectors’ and ‘collectors-taxidermists’. The names of key collectors and researchers whose materials have enriched museum collections are also given. The dynamics of the ‘museum’ group of persons in time is considered, with the distribution of years of life of each person. The trends of the current and possible further development of the museum society are analysed, which by all indications demonstrates a catastrophic decline over time, which began with the extinction of ‘collecting’ expeditions, the closure of studios and the loss of taxidermy schools, a general decrease in attention to morphological materials, and a change in public demands.

© 2024 The Author(s); Published by the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine on behalf of GEO&BIO. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY-SA 4.0), which permits unrestricted reuse, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Визначні колектори теріологічних колекцій у музеях Києва на тлі історії зоологічних колекцій

Ігор Загороднюк

Резюме. Розглянуто передісторію формування сучасних зоологічних зібрань київських музеїв з визначною теріологічною складовою. Значна частина найдавніших колекцій була результатом мисливських практик і має всі ознаки трофейних зібрань. Власне, такі зібрання і становили основу перших колекцій та експозицій. Серед колекторів і власників таких матеріалів переважали вельможні люди. Поява дрібнорозмірних об'єктів була ознакою наступного етапу розвитку колекцій, які виконували більше дидактичну роль, були еталонними зразками для різного роду служб контролю фауни або об'єктами спеціальних наукових досліджень. Такі колекції накопичувалися передусім як регіональні зібрання, з найменшою експозиційною задачею, проте важливих для освіти і професійної діяльності біологів. Третім етапом став планомірний збір різних систематичних та екологічних груп з дослідницькою та експозиційною метою. Четверта стадія пов'язана зі сталим функціонуванням таксидермічних лабораторій, для яких важливим є постійний прихід нового матеріалу, звичайно без експедицій чи активного здобування. П'ята частина історії, яка останніми роками стала важливим джерелом поповнення колекцій, — передача приватних і робочих колекцій, обмін між музеями та отримання колекцій інших дрібних установ. Наведено стислі довідки про основні музейні зібрання. Із всього корпусу музейників і колекторів виокремлено групу тих, хто був тісно пов'язаний з музеями і працював в них або в суміжних підрозділах, які опікувалися колекціями. Цих людей охарактеризовано за належністю до чотирьох груп (їх комбінацій): дослідники, музеологи, колектори, таксидермісти. Всього підготовлено стислі довідки про 32 персони, за двома групами «науковці-колектори» та «колектори-таксидермісти». Наведено імена ключових колекторів і дослідників, матеріали яких збагатили колекції музеїв. Розглянуто динаміку «музейної» групи персон у часі, з розподілом років життя окремих персон. Проаналізовано тенденції поточного і можливого подальшого розвитку музейного соціуму, який за всіма ознаками демонструє катастрофічне згасання у часі, початком чого стало згасання «колекторських» експедицій, закриття майстерень і втрата таксидермічних шкіл, загальне зменшення уваги до морфологічних матеріалів, зміна суспільних запитів.

Ключові слова: природничі музеї, теріологічні колекції, колектори та музеологи, історія досліджень, Україна.

Адреса для зв'язку: Ігор Загороднюк; Національний науково-природничий музей НАН України; вул. Б. Хмельницького 15, Київ, 01054 Україна; Email: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Вступ

Музейна робота передбачає дуже різні форми діяльності, від збору і музеєфікації зразків до ведення їх обліку, роботи з науковими фондами, оформлення експозицій тощо [Weidacher 2005; Klymyshyn & Shydlovskiy 2017]. Першочерговим і ключовим етапом всієї такої діяльності є збір первинного матеріалу. Такий збір ведуть як професійні колектори, так і науковці, здійснюючи це в усіх можливих випадках і ситуаціях: в умовах спеціально організованих експедицій, в повсякденній роботі, отримуючи випадкових матеріал від аматорів, при обмінах колекціями з колегами або при зверненні колег для визначень або інших уточнень.

Така робота проводиться в кожному музеї, і вона особливо складна в природничих музеях, надто зоологічних, оскільки зоологічний матеріал представлений часто тим матеріалом, що може швидко псуватися, приваблювати некрофагів, він може бути токсичним або заразним, його далеко не завжди можна музеєфікувати простим висушуванням або вміщенням у фіксатори. Стосовно ссавців нормою є виготовлення опудал і тушок, препарування черепів або й всіх скелетів, фіксація окремих сегментів залежно від цінності матеріалу і задач досліджень (напр., вилучення ембріонів, паразитів тощо).

У рамках заходів до 50-річчя Українського теріологічного товариства НАН України (УТТ), яке діє при Національному науково-природничому музеї НАН України (ННПМ) в кінці 2022 року було видано два спеціальні випуски теріологічного бюлетеню в серії «Теріологія в Україні» — «Частина 1. 100 визначних дослідників минулого» та «Частина 2. Директорія сучасних теріологів» [Zagorodniuk 2022b-c], а 2023 року видано черговий випуск з низкою доповнень

[Zagorodniuk 2023a]. Разом у цих трьох випусках узагальнено відомості про 212 фахівців. Більшість з них так чи інакше пов'язані зі збором зоологічних зразків, а деякі (що характерно для науковців) були завзятими колекціонерами. Пристрасть до колекціонування — одна з примітних рис природничників, зокрема й відомих біологів [Roe 1951; Kawahara & Pyle 2012], і тому колекції звичайно є добре впорядкованими і стало розвиваються (поповнюються, ревізуються, каталогізуються).

Значна частина таких фахівців працювали не тільки з матеріалом в полі чи лабораторіях, але й були співробітниками музеїв або «музейних» підрозділів, що обслуговували колекції, в межах різних установ. Власне, таким фахівцям і присвячено цей стислий огляд. Він далекий від бажаної повноти, проте вже сьогодні можемо зафіксувати той пантеон колекторів і музеологів, які створили базу сучасних колекцій та експозицій. Зупинимося на кількох ключових зоологічних зібраннях, що існують в Києві.

Прийняті скорочення і обсяг описів

У описах використано низку скорочень, прийнятих у вузькопрофільних виданнях стосовно згаданих тут колекцій і назв установ і організацій. За абеткою:

АНУ — Академія наук Української РСР, ВПЕБ — Відділ популяційної екології та біогеографії ІЗАН, ВУАН — Всеукраїнська академія наук, ЗМАН — Зоологічний музей АН України (згодом ВУАН), ЗМКП — Зоологічний музей Київської політехніки, ЗМКУ — Зоологічний музей Київського національного університету імені Тараса Шевченка, ІГБ — Інститут гідробіології НАН України, ІГН — Інститут геологічних наук НАН України, ІЗАН — Інститут зоології НАН України (у 1939–1941 та 1947–1965 рр. мав у підпорядкуванні ЗМАН), ІЗР-РКУ — Інститут захисту рослин Райхскомісаріату «Україна» (фонди і штат ЗМАН), ННПМ — Національний науково-природничий музей НАН України (зокрема ННПМ-з — відділ зоології), НУБіП — Національний університет біоресурсів і природокористування України (контекстно — Музей лісових птахів і звірів, нині у статусі навчальної лабораторії), СЕС — санітарно-епідеміологічна служба або станція (контекстно — порівняльні колекції при відділах особливо-небезпечних інфекцій СЕС); СТАЗР — станції захисту рослин; УАН — Українська академія наук (до формування ВУАН), УНТ — Українське наукове товариство (мова про Природничий музей при УНТ).

У згаданих вище обох довідниках про теріологів і доповненнях до них разом є 212 нарисів, з яких при впорядкуванні цього огляду враховано ті, що стосуються дослідників, які були афілійовані з київськими музеями або установами, що включали музеї: науковців, таксидермістів, «чистих» колекторів, аспірантів й докторантів (які могли бути й заочними, одночасно афілійованими до інших установ). Перелік охоплює тільки тих колег, які жили раніше. Такі дані зведено в табл. 1, в яку включено імена дослідників і колекторів, що були афілійовані з київськими музеями безпосередньо, або через установи, (університети, інститути), до яких музеї були підпорядковані. Статуси колег позначено в дужках після прізвищ (дослідник, музеолог, колектор, таксидерміст).

В низці випадків використано бази даних і каталоги колекцій, створені колегами, зокрема БД (у форматі MS access) колекції ННПМ (автор Л. Шевченко), БД (текстовий формат) колекції НУБіП (автор С. Шевченко), паперовий каталог колекції ЗМКУ (автор Ж. Розора). Такі дані дозволили суттєво розширити уявлення про обсяги, географію і хронологію зборів більшості дослідників і колекторів, а також доробки таксидермістів.

Тут розглянуто дослідників сучасної фауни, без палеонтологів і археологів.

Стисла історична довідка

Природничі музеї стали неодмінною ознакою культурних і наукових центрів і столиць багатьох країни вже у XVIII–XIX ст., і набули поширення і в Україні, ставши неодмінним атрибутом її наукового й культурного простору [Klymyshyn & Shydlovskiy 2014; Chervonenko & Kepin

2022]. Розвиток природничих музеїв в Києві відбувався з середини XIX ст. з піковим злетом у першій чверті XX ст., і вони виникали переважно у форматі навчальних лабораторій, що обслуговували виші, рідше як зібрання наукових товариств або приватних колекціонерів; деякі формувалися як порівняльні робочі колекції, і лише з 1920-х років і надалі — як власне музеї у сучасному їх розумінні.

Їхню історію стосовно теріологічних зібрань розглянуто окремою працею «Зоологічні музеї та теріологічні колекції в Києві останніх двох століть» [Zagorodniuk 2022a]. Важливо зауважити, що теріологічна складова була одним з ключових атрибутів багатьох музейних збірок завдяки тому, що такі зразки являли собою експозиційну цінність у зв'язку зі значним поширенням трофейних полювань та різного роду сафарі. Понад те, нерідко вони залишалися на довгий час приватними збірками, як це було в Україні в історії теріологічних колекцій з унікальними зібраннями Бенедикта Дибовського (1833–1930), Олександра Браунера (1857–1941), Йосипа (Юзефа) Потоцького (1862–1922), Владислава Городецького (1863–1930) та багатьох інших іменитих і вельможних персон. На щастя, деяка частина подібних зібрань передавалася до наукових фондів університетів та академій, але це було далеко не завжди, і чимало колекцій зникло в горнилах війн.

Поява дрібнорозмірних об'єктів була ознакою наступного етапу розвитку колекцій, які виконували більше дидактичну роль (передусім в університетах та гімназіях), були еталонними зразками для різного роду служб контролю фауни (станції й інститути захисту рослин, санепідемстанції, карантинні станції) або об'єктами спеціальних наукових досліджень (фауністика, порівняльна морфологія та анатомія, систематика тощо). Такі колекції накопичувалися передусім як регіональні зібрання, з найменшою експозиційною задачею, проте важливих для освіти і професійної діяльності біологів. Яскравим прикладом став розвиток природничих музеїв в Університеті св. Володимира [Paulson 1884; Biliashivsky 2012] та Педагогічного музею Києва [Zagorodniuk 2016].

Третім етапом (який насправді був завжди, проте був малопомітним на фоні перших двох задач) став планомірний збір різних систематичних та екологічних груп з власне дослідницькою метою і з задачами експонування широкого різноманіття морфологічних типів і життєвих форм, що поєднувало як власне наукові задачі, так і просвітницькі ідеї. Цей період відзначився значним ростом академічних зібрань і формуванням на їхній основі профільних інститутів, передусім в межах академій (ентомології й фітопатології, гідробіології, морської біології, зоології тощо). Проте і в університетах це було поширеним явищем, і тільки в ЗМКУ в період його розквіту в 1950–1970-х роках було сім (!) відділів [Biliashivsky & Rozora 2004], тобто стільки ж, скільки було і в Зоологічному музеї ВУАН у 1930-х роках, які з часом виокремилися в названі вище інститути [Onyshchenko 2003a–b; Zagorodniuk & Ocheretna 2019].

Четверта фаза історії пов'язана зі сталим функціонуванням таксидермічних лабораторій, для яких є важливим постійний прихід нового матеріалу, звичайно без експедицій чи активного здобування — мисливських трофеїв (які інколи передаються або частіше викупаються), активного пошуку і закупу чи здобування бажаних для експозиції зразків, отримання загиблих тварин в зоопарках, цирках чи звіринцях, передача унікальних зразків з зооринків чи митниць. Це до певної міри «фізіологічна» діяльність музеїв, яка вимагає постійного підживлення новим матеріалом, як для опудал чи мокрих препаратів, так і для остеології, яку називають «поточним комплектуванням» [Klymyshyn 2017].

П'ята частина історії, яка мала місце завжди, проте останніми роками стала чи не основним джерелом поповнення колекцій, — передача різноманітних приватних і робочих колекцій, обмін між музеями та отримання (поглинання) колекцій локальних музеїв і тематичних кабінетів найрізноманітніших установ (СЕС, заповідники, навчальні кабінети тощо). Цей останній процес ніяк не пов'язаний з колекціонуванням, проте є важливою турботою багатьох музеїв і музеологів, які відслідковують такі колекції і ситуації, які можуть призвести до їх втрати

внаслідок розформування тих чи інших підрозділів. На жаль, в частині випадків це неможливо через різні бюрократичні процедури, а таких прикладів є чимало, зокрема і в періоди воєн.

Нарешті, майже всі великі музеї почали або планують почати збирання зразків для аналізу ДНК [Zinenko 2015], проте такі дослідження, важливі для аналізу біорізноманіття чи систематики, не мають жодної цінності для традиційних в музеях морфологічних досліджень та експозиційної діяльності. Окрім того, такі зразки вимагають більш складних умов зберігання і їх не можна досліджувати чи реідентифікувати якимось інакше, ніж в системі досліджень ДНК¹, тому такі напрямки розвиваються в музеях повільно.

Збирання колишні й сучасні

Значна частина установ, а там паче музеїв при них протягом останніх двох століть зазнала надзвичайних трансформацій. Змінювалися назви, статуси і підпорядкування установ, їх відкривали й закривали, об'єднували і розділяли, змінюватися формальні адреси і фактичні місця локалізації, відбувалися війни і революції. Проте значна частина важливих колекцій зберігалася, і не останню роль в цьому грала зовсім не держава, якій почасти було не до колекцій. Турботу виявляли музейники, колектори, дослідники, турботами яких колекції зберігалися, переховувалися, перевозилися в умовах, коли стояло питання виживання самих фахівців, що не раз ставало предметом уваги [Radievska *et al.* 2016, 2018] і стосовно колекцій ссавців докладно розглянуто автором у статтях «ховрахи війни» [Zagorodniuk 2021a] та «їжак з Люксембурга» [Zagorodniuk 2023b].

Ключовими музейними збірками Києва з колекціями ссавців є такі:

- Природничий музей Українського наукового товариства (УНТ) — одна з ключових установ, яка сформувалася за участі зоологічних колекцій Орнітологічного товариства імені Кесслера в Києві, в колекціях якого однозначно були теріологічні збирання. Консерватором музею до злиття УНТ з АНК і формування ВУАН (1.06.1921) був відомий колекціонер М. Шарлемань, з яким колекції УНТ однозначно і перейшли до ЗМАН [Zagorodniuk 2015].

- Зоологічний музей Київської політехніки (ЗМКП) — один з найважливіших зоологічних музеїв, що забезпечував в КПІ як педагогічний процес, так і наукові дослідження провідної на той час кафедри і провідного колективу зоологів, в числі яких Юрій Вагнер, Олександр Лебедев, Сергій Оболенський, Феодосій Добржанський, низка не менш відомих дослідників. Важливі віхи цього центру описано в огляді О. Лебедева «Зоологічна лабораторія за 25 років існування» [Lebedev 1924]. Аналіз фото з експозиції музею засвідчує, що значна частина матеріалів була втрачена [Zagorodniuk 2021b].

- Зоологічний музей Київського університету (ЗМКУ) має давню історію, що сягає початків самого університету (1834) і в подальшому забезпечував функціонування кафедри зоології, а разом із ним був і анатомічний музей [Biliashivsky & Rozora 2004; Biliashivskiy 2012]. Давні колекції були, найімовірніше, втрачені в період розформування університету більшовиками (1920–1933), а остаточно знищені пожежею восени 1943 р., а тому з 1946 р. музей формувався *de novo* [ibid.]. Частина колекцій, зокрема з анатомічного музею КУ, збереглася в ННПМ [Zagorodniuk 2022a]. Наразі ЗМКУ — одна з найважливіших теріологічних колекцій з широкою географією зразків [Rozora *et al.* 2014].

- Зоологічний музей УАН — самостійна установа, що існувала протягом 1919–1934 років² і принаймні тричі міняла свої адреси. Його перший етап описано у В. Караваєва [Karavaev 1926], а наступний — у М. Шарлеманя [Sharleman 1932, 1935]. Із 1934 року ЗМАН увійшов до

¹ Прикладом є недавня (2021) ідентифікація проби «тхора», переданої нами від наших українських колег до Національного природознавчого музею Угорщини, як kota свійського (*Felis catus*).

² «1919–1934» — це крайні дати діяльності установи, хоча *de facto* робота ЗМАН розпочата 2021 р., зі створенням ВУАН, а припинення існування установи розпочато за постановою 1931 р. про злиття зоомузею з Інститутом біології і створенням Інституту біозоології, відомого як Зообін [Zagorodniuk & Ocheretna 2019].

складу Зообіну ВУАН на правах сектору з п'ятьма відділами (зокрема й хребетних, палеонтології, експозиції), проте статус постійно мінявся — від формування відділу фауністики замисить ЗМАН у 1934 р. (при М. Шарлемані) до повторного виокремлення музею в самостійний відділ з 1938 р. (під орудою Парамонова).

- Інститут зоології АН УРСР (ІЗАН) сформований як музейний фрагмент Зообіну після низки виокремлень з нього підрозділів в окремі інститути (останній — Інститут гідробіології у 1939 р.), проте вже у 1941 р. в евакуації ІЗАН увійшов до відновленого Зообіну, а частина, що була в окупації (1941–1943), була розформована, з вивозом частини колекцій до Уфи, передачею частини колекцій до новоствореного Інституту захисту рослин [Zagorodniuk 2021a], а іншої частини — до об'єднаного (з ЗМКУ) дидактичного музею [Biliashivsky & Rozora 2004]. По війні музей відновили в будинку ВУАН (у складі ІЗАН), і він надалі існував у статусі лише експозиції, з роздачею колекцій по відділам ІЗАН [Zagorodniuk 2022a]. З 1965 р. і ІЗАН сформовано два «музейні відділи» (зоології та палеонтології)³, а 1967 р. відкрито «Центральний науково-природничий музей» (ЦНПМ, нині ННПМ) [Pohrebniak *et al.* 2010], ці два відділи наступні 30 років існували при ІЗАН.

- Національний науково-природничий музей НАНУ сформувався на основі згаданого ЦНПМ у 30-річницю його існування після отримання статусу «національний» і переведення у 1997–1998 рр. музейних відділів з ІЗАН та інших інститутів (геології, зоології, ботаніки) до ННПМ. Цей процес супроводжувався і передачами частини фондів колекцій, що загалом заплутало історію колекцій: значна частина колекцій залишилася у попередніх статусах — як робочі колекції значної частини відділів ІЗАН, ІГН, ІГБ. Проте щодо теріологічних колекцій помітна частина їх була зосереджена в обох музейних відділах ІЗАН, тому вони врешті опинилися в ННПМ [Zagorodniuk 2022a], хоча ще значна частина колекцій виявилася розпорошеною по різних відділах [Akimov *et al.* 2016], де продовжується їх занепад через відсутність належного догляду. Теріологічні колекції ННПМ пройшли повну інвентаризацію, і для всіх рецентних видів опубліковано каталоги [Shevchenko 2015]. Загальний обсяг колекції 20,3 тис. екз. у відділі зоології [Pohrebniak *et al.* 2010], ще близько 3 тис. екз. є у порівняльній колекції відділу палеонтології (без викопних зразків).

- Природничі музеї НУБіП — одні з найбільш спеціалізованих: це Музей лісових птахів і звірів (МЛПЗ) при Інституті лісового і садово-паркового господарства та Музей анатомічний при факультеті ветеринарної медицини. Перший зоологічний музей створено при лісгосподарському інституті (нині НУБіП) при відокремленні його від КПІ (див. вище про ЗМКП). Вважається, що значна частина колекцій була виведена до війни в Німеччину⁴; окрім того, у 1942 р. будівлю з музеєм було зруйновано, і по війні музей створювали *de novo* [Shevchenko *et al.* 2015], як і ЗМКУ. Другий музей — музей анатомії — також є формально послідовником анатомічного музею сільгоспакадемії, який існував до війни на Васильківській, проте був зруйнований і по суті створений *de novo* в новій будівлі факультету ветеринарної медицини НУБіП лише у 1989 р.; в ньому зберігається 1,5 тисячі анатомічних експонатів, включно з кістками різних груп ссавців.

- Інші локальні музеї (при Інституті гідробіології НАНУ, Національному медичному університеті імені О. Богомольця) — такі музеї виконують виключно експозиційні або дидактичні функції, без розвитку наукових фондів чи проведення спеціальних досліджень зразків. Історія таких музеїв невелика, і публікацій практично немає. Обидва згадані музеї пов'язані з ім'ям Ю. Волненка, який докладав зусиль для їх створення і розвитку (ІГБ, медінститут). Врешті, в ІГБ ідея музею згасла (проіснував у 1984[?]-1988[?] роках, натомість музей при

³ Історія формування і назви відділів складніші, детальніше див.: [Zagorodniuk 2022a].

⁴ Що не дуже правдоподібно, оскільки посилань не наведено, а подібних описів і літературі й не відомо. Проте відомо, що перед самою війною колекції перевозили підводами в центр Києва, ймовірно до ЗМКУ.

медінституті існує дотепер⁵. Був музей і при педінституті (нині Національний педуніверситет), започаткований 2003 р., проте по суті це лише забезпечений наочностями навчальний кабінет [URL], і наразі йде процес його розформування⁶. Через відсутність фондових колекцій, важливих для досліджень, ці музеї не включено до огляду теріологічних колекцій Києва [Zagorodniuk 2022a].

Реєстр провідних дослідників і колекторів

Інформація подана в максимально стислому вигляді, із зазначенням прізвища, імені, років життя, напрямку роботи, обсягу наявних колекцій і назв музеїв, де вони зберігаються. Для численних посилань на статті в *Novitates Theriologicae* (№ 14–16) створено стислі позначення посилань без наведення їх в бібліографії, у форматі [pdf] або [doi]. Публікації самих дослідників тут не наводяться (виняток — каталоги колекцій). Загалом список включає 33 персони (табл. 1), який у майбутньому важливо доповнювати.

Таблиця 1. Зведена таблиця імен теріологів з визначним внеском у розвиток колекцій ссавців у музеях Києва (тільки прізвища, за абеткою)

Table 1. A summary table of names of mammalogists who contributed significantly to the development of mammal collections housed in museums of Kyiv (only last names, alphabetically)

Музей	Дослідники (Д), музеологи (М), колектори (К) і таксидермісти (Т)
ЗМКУ	Паульсон (М), Антонович (КТ), Бондаренко (КТ), Корнєєв (ДМК), Лубкін-1 (МТ), Писарева (МКТ)
ЗМАН	Більський (ДМ), Браунер (ДМК), Крижов (ДМК), Лубкін-2 (МТ), Мигулін (ДК), Оболенський (ДК), Підоплічко (ДМК), Шарлемань (ДМК), Щербина (ДК)
ЗМІЗАН	Абеленцев, [Антонович]**, Аргиропуло (ДК), [Більський], [Бондаренко], Волненко (ДМКТ), Гіренко (МК), Заблудовський (КТ), Ізотов (ДК), Крижанівський (ДМК), Решетник (ДМК), Сокур (ДМК), Сележинський (Т), Попов (ДК), Пржебильський (К), Тягунов (ДК), Яценя (ДКТ)
ННПМ*	Золотухіна (ДМК), [Підоплічко]
НУБіП	Вагнер (ДМ), Данилович (ДМКТ), Салганський (ДМК), Славков (МКТ), [Тягунов]
Разом	33 персони (без повторів)

* ННПМ веде відлік із 1966 р., проте колективи відділів залишалися у підпорядкуванні академічних інститутів до 1996–2008 рр.; ** у квадратних дужках подано повтори, пов'язані з переходами до інших установ.

Дослідники і колектори зі штату музеїв

Ця частина директорії включає колег дослідників і музеологів, більшість з яких були одночасно і колекторами, імена яких позначено в табл. 1 індексами «Д» і «М». Чималій кількості згаданих тут дослідників присвячено пам'ятні статті. Окрім наведених тут енциклопедичних нарисів у *Novitates Theriologicae* № 14–16, які охоплюють абсолютну більшість згаданих далі теріологів, такі публікації є про В. Абеленцева, А. Аргиропула, О. Браунера, Л. Гіренка, О. Корнєєва, В. Крижанівського, О. Мигуліна, І. Підоплічка, Б. Попова, Є. Решетника, О. Салганського, І. Сокура, М. Шарлеманя. Окремі з таких статей прямо присвячені внескам цих дослідників у розвиток музеїв та колекції [напр., Pidoplichko 1968; Lobkov 1997; Zagorodniuk 2014, 2017; Korobchenko 2016].

- Абеленцев, Василь (1913–1980) — провідник теріолог України 1950–1980-х років, автор обох відомих випусків «Фауни України» з оглядами кажанів, комахоїдних і мустелових [Abelentsev *et al.* 1956; Abelentsev 1968]. У колекції ННПМ відомо 1564 зразки ссавців (напевно їх більше). Про дослідника: [PTS15 doi] [NT14 pdf].

⁵ Єдиною згадкою є тези доповідей співробітників цього університету про значимість музейних колекцій для викладання медико-біологічних дисциплін, проте з прикладами використання експозиції і фондів ННПМ [Novosad *et al.* 2019]. На вебсайті цієї кафедри [URL] згадки про музей немає, проте через пошук на сайті можна знайти розділ «Університетські колекції» з виходом на вебсторінку «Зоологічна колекція кафедри біології» (URL). З опису видно, що це не музей, а обладнаний наочностями тематичний кабінет.

⁶ Протягом 2022–2023 рр. до ННПМ не раз приходила їхня представниця з питаннями передачі колекцій.

- Аргиропуло, Анатолій (1908–1942) — один із найяскравіших дослідників, що розпочав свій шлях в ЗМАН, а згодом переїхав до ЗІНу (СПб). Автор низки зведень про окремі систематичні групи (мишей, ховрахів, полівок), а також визначників гризунів і їхніх паразитів. Колектор зразків в ННПМ. Про дослідника: [NT14 pdf].
- Браунер, Олександр (1857–1941) — один із визначних дослідників півдня України, колектор тисяч зразків (значна частина колекцій — збори інших, що не завжди відмічено на етикетках), в ННПМ є 2044 зразки ссавців, у т.ч. 1089 як «колекція Браунера». Був у штаті ЗМАН у ???–1934 р. Про дослідника: [NT14 pdf].
- Більський, Борис (1887–1964) — один із керівників ЗМАН 1930-х років. Будучи передусім фахівцем у галузі захисту рослин, досліджував не тільки комах, але й ссавців, і мав публікації про них (тушкан). Доклав зусиль для передачі до ЗМАН низки колекцій локальних установ — заповідників, музеїв, кафедр. Про дослідника: [NT16 doi].
- Вагнер, Юлій (1865–1945) — розбудовник музею ЗМКП і створеного на тій основі музею НУБіП [Shevchenko *et al.* 2015], до переїзду в Київ у 1898 р. був хранителем Зоотомічного кабінету Санкт-Петербурзького університету (1889–1898). Його син Микола (1893–1953) — відомий природничник, музейник⁷. Про дослідника: [web].
- Гіренко, Леонід (1918–1975) — один із розбудовників теріологічної експозиції ННПМ, дослідник екології гризунів (полівки, пацюки, ховрахи), методик їх обліку і дослідження. Був науковим редактором журналу «Вестник зоологии». Зібрав колекції гризунів, що частково збереглися в ННПМ. Про дослідника: [PTS12 pdf] [NT14 pdf].
- Данилович, Олександр (1903?–1953?; фото невідоме) — дослідник фауни Подніпров'я, в теріології — автор низки праць з екології переважно гризунів (бобрів, вивірок, сонь); колектор гризунів, з яких частина збереглася в НУБіП (173 екз.) [Shevchenko *et al.* 2015] та в ННПМ (8 екз.) [NT16 doi]. Про дослідника: [NT16 doi].
- Золотухіна, Світлана (1936–2012) — дослідниця екології гризунів, співробітник ЗМКУ (на початку кар'єри) і ННПМ (на пенсії). Одна з колекторів гризунів у ВПЕБ (ІЗАН), частково переданих до ННПМ (557 екз. 21 виду); автор двох каталогів колекцій ссавців [Shevchenko & Zolotukhina 2002, 2005]. Про дослідницю: [NT14 pdf].
- Корнеев, Олександр (1903–1987) — один із провідних теріологів Київського університету до і повоєнного часу, розбудовник ЗМКУ після В. Артоболевського, організатор активного використання колекцій для навчання, організатор кількох випусків наукових праць ЗМКУ. Колектор сотень зразків. Про дослідника: [NT14 pdf].
- Крижанівський, Валентин (1938–2008) — один із авторів експозиції зали ссавців ЦНПМ (нині ННПМ). Керівник відділу ІЗАН, з якого у 1963–1965 р. виокремився відділ зоомузею. Учасник багатьох експедицій, зокрема й азійських, у 1961–1973 рр., з яких привіз до фондів ННПМ 300 екз. ссавців. Про дослідника: [NT14 pdf].
- Кризов, Петро (1902–1938) — дослідник дрібних ссавців, переважно гризунів, а також теріофауни Центрального Полісся. Автор першої ревізії й інвентаризації колекції ссавців ЗМАН; дослідник поширення гризунів в Україні за колекційними даними. Колектор 590 зразків ссавців у колекції ННПМ. Про дослідника: [NT14 pdf].
- Мигулін, Олексій (1893–1989) — один із найцитованіших дослідників теріофауни України, автор зведення «Звірі УРСР» (1938), виданого в період роботи в ЗМАН. Завдяки О.М. значна частина харківських колекцій перевезена до ЗМАН, у т.ч. 734 зразки, зібрані ним, та 1022 — іншими колегами. Про дослідника: [NT14 pdf].

⁷ Це єдиний київський дослідник, який однозначно працював у тогочасному Сімферопольському музеї («Влітку 1917 р. М. Ю. Вагнер ... систематизував гербарій ... у Сімферопольському музеї Таврійського земства» [web]), давні колекції якого, зокрема й теріологічні, загадково опинилися в ННПМ [Zagorodniuk *et al.* 2015].

Рис. 1. Галерея дослідників-колекторів ссавців (відповідно до тексту — зліва направо і зверху вниз): В. Абельнцев, А. Аргиропуло, О. Браунер, Б. Більський, Ю. Вагнер, Л. Гіренко, С. Золотухіна, О. Корнеєв, В. Крижанівський, П. Кризов, О. Мигулін, С. Оболенський, І. Підоплічко, Л. Писарева, Б. Попов, Є. Решетник, О. Салганський, І. Сокур, О. Тягунов, М. Шарлемань.

Fig. 1. Gallery of mammal researchers-collectors (according to the text—from left to right and from top to bottom): V. Abelentsev, A. Argyropulo, A. Brauner, B. Bilsky, M. Wagner, L. Girenko, S. Zolotukhina, O. Korneev, V. Kryzhanivsky, P. Kryzhov, O. Mygulín, S. Obolensky, I. Pidoplichko, L. Pysarieva, B. Popov, E. Reshetnyk, O. Salgansky, I. Sokur, O. Tiagunov, and M. Sharleman.

- Оболенський, Сергій (1898–1948?) — один із учнів школи О. Лебедева (ЗМКП); активний дослідник мікротеріофауни, що працював на Слобожанщині, в Передкаказзі, на Далекому Сході. У ННПМ є його збори 1919–1922 рр. з Київщини, Харкова, Білгородщини, Вороніжчини. Автор низки нових таксонів. Про дослідника: [NT14 pdf].
- Підоплічко, Іван (1905–1975) — один із найпослідовніших колекторів рецентних і археологічних зразків, дослідник пелеток хижих птахів, керівник палеомузею, що нині у складі ННПМ. Провів глибокі ревізії видового складу теріофауни і рясноти окремих видів. Лауреат Держпремії за створення ННПМ. Про дослідника: [NT14 pdf].
- Писарева, Лідія (1922–1999) — багаторічний керівник ЗМКУ (1965–1993), учасниця багатьох експедицій музею по Київщині, в Карпатах, в Канівському заповіднику. Колектор сотень зразків за 1948–1973 рр. Один з авторів каталогу каталог теріологічних колекції ЗМКУ [Mykhalevych *et al.* 1993]. Про дослідницю: [NT15 pdf].
- Попов, Борис (1913–1942) — один з найпотужніших дослідників теріофауни, надто кажанів, колектор багатьох сотень зразків ссавців у ННПМ (297 у відділі зоології). Його неопублікована праця «кажани України» стала основою першого випуску серії «Фауна України» [Abelentsev *et al.* 1956]. Про дослідника: [NT14 pdf].
- Решетник, Євдокія (1903–1996) — дослідниця степових звірів, ключовий фахівець з біології, таксономії й мінливості ховрахів і сліпаків. Одна з провідних колекторів ЗМАН (407 зразків в ННПМ-z), зберігач фондів в часи окупації Києва 1941–1943 рр., автор низки таксонів, зокрема *Spalax arenarius*. Про дослідницю: [NT14 pdf].
- Салганський, Олексій (1919–2010) — один із творців сучасного (з 1952 р.) зоомузею Київського лісгосподарського інституту (= НУБіП), створеного наново після 2СВ. Колектор багатьох зразків у цьому музеї (168 опудал птахів і ссавців); тепер це Музей лісових звірів і птахів його імені. Про дослідника: [URL] [NT14 pdf].
- Сокур, Іван (1908–1994) — дослідник теріофауни Приазов'я і Закарпаття, провідний знавець теріофауни України та її змін, автор кількох монографій [Sokur 1960, 1961]. Перший повенний завідувач ЗМ при ІЗАН (нині ННПМ), колектор 1183 зразків у зоологічній частині колекції ННПМ (ННПМ-z). Про дослідника: [NT14 pdf].
- Тягунов, Олександр (1947–2010+?) — один із колекторів ІЗАН (збереглося 37 зразків дрібних ссавців 1964–65 рр.) та НУБіП, в останньому є 140 зразків [Shevchenko *et al.* 2015] (15 ссавців і 125 птахів 1960–71 рр.). Зібрав величезні серії (1759) харчових проб їжаків, які були в колекції О. Петрусенка. Про дослідника: [NT17, у роботі].
- Шарлемань, Микола (Едуард) (1893–1971) — провідний фауніст першої половини 20 ст., зберігач фондів зоологічних музеїв УНТ та АН (періоду ЗМАН, Зообін та ІЗР-РКУ). Засновник «Українського зоологічного журналу» (1921–1923). Колекціонер великої кількості зразків в ННПМ (у т.ч. 50 власних). Про дослідника: [NT14 pdf].
- Щербина, Микола (1880–1937; фото невідоме) — активіст УНТ, один із перших співробітників ЗМАН, дослідник фауни Полісся («Волині»). Відомі його колекційні зразки великих хижих (19 зразків) в ННПМ на основі зборів 1926–1934 рр. на Кавказі, Далекому Сході й Чукотці (вкл. черепи 6 ведмедів). Про дослідника: [NT16 doi].

Динаміка у часі

Загалом картина очікувана і надто яскрава, оскільки відбуває непрості тенденції розвитку цієї галузі. Вона має не випадковий S-подібний характер розподілу: малу кількість давніших дослідників, великий приплив дослідників у середній період і суттєве скорочення — в останній період (рис. 2–3). Звертає на себе увагу і те, що у період великого припливу людей так само короткими були їхні життя — період сталінізму і Другої світової війни забрали чимало життів яскравих дослідників. Саме через це крива, доволі рівна у своїй лівій частині, є вкрай ломаною у правій частині через дуже різну тривалість життя і творчості дослідників, надто у народжених у 1900–1920 роках.

Рис. 2. Розподіл у часі та тривалість життя зоологів, причетних до формування теріологічних колекцій, з групи «дослідники-колектори і музеологи».

Fig. 2. Time distribution and the age of zoologists involved in the formation of mammalogical collections from the group 'researchers-collectors and museologists'.

[Виокремити періоди музейної роботи дослідників складно, а в низці випадків і неможливо, оскільки діяльність на розвиток музеїв на завжди була пов'язана з періодами фактичної музейної афіліації зоологів. Власне тому тут показано повні життєві періоди. У загальному випадку можна прийняти, що музейна активність була від віку 20+ до кінця життя.]

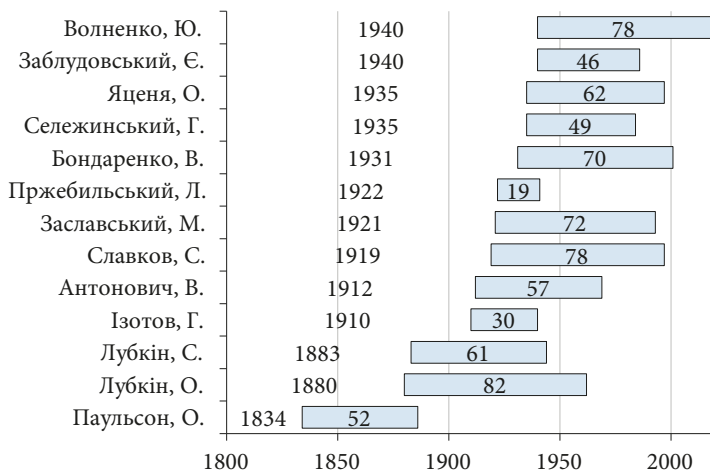

Рис. 3. Розподіл у часі та тривалість життя зоологів, причетних до формування теріологічних колекцій, з групи «колектори-тасидермісти».

Fig. 3. Time distribution and the age of zoologists involved in the formation of mammalogical collections from the group 'collectors and taxidermists'.

Це дані до базового списку, тобто колег, які працювали в самих музеях або у підрозділах, пов'язаних із музеями і з колекціонуванням зразків. Додавання до цього пуду даних про інших колекторів, які внесли визначний внесок до створення музеїв і розвитку їхніх фондів колекцій, картину не змінить.

Дослідники, частково афілійовані з музеями

Тут мова про дослідників, які внесли помітну частку своїх матеріалів у розвиток зоологічних колекцій, проте були не співробітниками музеїв, але інституційно пов'язані з ними — співробітники суміжних відділів або установ, аспіранти, колишні співробітники, що зберегли тісні зв'язки з музеями. Так їх віднесено до групи «частково афілійованих». У статистику (табл. 1) або аналіз динаміки (рис. 2–3) їх не внесено.

Попри поширені практики «некомпенсованого» користування колекціями, характерної для всіх поколінь зоологів, які самі не докладали зусиль (або докладали мінімальних зусиль) до збору і музеєфікації матеріалу, проте успішно на цьому робили кар'єри, існує значний пул дослідників, що завжди надавали належне колекціям. Досліджуючи зібрані матеріали, вони при кожній нагоді зібраний матеріал зберігали, завдяки чому ми тепер і маємо значну частину фондів, а в низці випадків і унікальних експозиційних зразків.

Це особливий тип дослідників, в багатьох розуміннях найцінніша частина дослідницького соціуму, оскільки вже зібрані матеріали можуть бути повторно вивчені, вивчені з іншою метою, реідентифіковані, а в низці випадків такі збори є просто неповторними — або види вже там зникли, або здобувати такі зразки тепер неможливо через охоронні статуси або через віддаленість ареалів. Це все співробітники не самих музеїв, проте установ, при яких були створені й діяли (діють) музеї. З таких співробітників відзначу 12 імен:

- Агарков, Георгій (1922–1988) [NT14 pdf], • Кондратенко, Олександр (1975–2004) [NT14 pdf], • Межжерін, Віталій (1933–2018) [NT14 pdf], • Мошков, Євген (1953–1988) [NT16 doi], • Панов, Герман (1934–2021) [NT14 pdf], • Поліщук, Ігор (1952–2024) [NT15 pdf], • Прожига, Борис (1895–1939) [NT16 doi], • Рейтблат, Астра (1923–2002) [NT17 press], • Тесленко, Сергій (1959–2000) [NT14 pdf], • Самош, Василь (1925–1981) [NT14 pdf], • Свириденко, Павло (1893–1971) [NT14 pdf], • Цвелих, Олександр (1954–2022) [NT14 pdf].

І такий список буде продовжений, оскільки час невинно працює над ним, відправляючи в минуле все нових колег, які поки дієві, хоча деякі вже й на пенсії.

Серед останніх (вікова група «60+»):

- Архипчук, Віктор [NT16 doi]; • Ємельянов, Ігор [NT15 pdf], • Загороднюк, Ігор [NT15 pdf]; • Зиков, Олександр [NT15 pdf], • Котляров, Олег [NT15 pdf]; • Рогатко, Інеса [NT15 pdf]; • Розора, Жанна [NT16 doi]; Філіпчук, Неоніла [NT15 pdf]; • Ходикіна, Зоя [NT15 pdf]; • Шевченко, Людмила [NT15 pdf]. При цьому відомостей про деяких з них немає в останні роки (зокрема, З. Ходикіна).

Колектори й таксидермісти

У цій частині реєстру — 13 імен дослідників, які працювали в музеях Києва на ролях колекторів, таксидермістів (часто як художники-таксидермісти), а також препараторів і консерваторів. Працею цих людей з'являлися нові матеріали і нові експонати музеїв, а нерідко й саме вони брали найактивнішу участь у проектуванні експозицій — окремих сегментів, діорам, в цілому зал. Їхньою щоденною працею формувалися й наповнювалися й фондові колекції, включно з препаруванням остеологічних матеріалів.

- Антонович, Віктор (1912–1969) — один із ключових київських колекторів і таксидермістів, що працював в ЗМКУ та ЗМАН (згодом при ІЗАН). Неодноразово брав участь в дальніх експедиціях, у т.ч. до Карпат і Криму, працював в парі з багатьма відомими дослідниками (Б. Попов, В. Бондаренко та ін.). Про дослідника: [NT15 pdf].
- Бондаренко, Валеріан (1931–2001) — найунікальніший колектор і таксидерміст в історії української музеології: після переходу з ЗМКУ до ІЗАН від став учасником наукових «нарколосвіток» і членом китобійної флотилії (30 походів), звідки привозив опудала і скелети, що прикрашають більшість музеїв. Про дослідника: [NT15 pdf].
- Волненко, Юрій (1940–2018) — один із найбільш творчих дослідників з усіма розглянутими тут статусами (дослідник, музейник, колектор, таксидерміст), один з авторів експозицій і колектор фондів ЗМКУ, ННПМ, ІГБ, медуніверситету. Учасник багатьох експедицій по Україні, Азії, Далекому Сходу. Про дослідника: [NT17, у роботі].
- Заблудовський, Євген (1940–1986) — досвідчений художник-таксидерміст, що працював з ЗМАН над оформленням нової експозиції ЦНПМ, згодом у приватних майстернях. Брав

участь у створенні багатьох діорам ЦНПМ. Учасник експедицій на Камчатку, Сахалін, крайню Північ, країни Центральної Азії. Про дослідника: [NT16 doi].

- Заславський, Михайло (1921–1993) — провідний таксидерміст радянської доби, який при основному місці роботи в ЗІН (СПб, з 1945 р.) у 1970–1973 рр. — таксидерміст зоомузею ІЗАН. Майстер скульптурної таксидермії⁸, вчитель багатьох київських таксидермістів. Автор кількох десятків опудал в ННПМ. Про дослідника: [web1 web2].
- Изотов, Георгій (1910?–1940?; фото невідоме) — дослідник зі штату довоєнного ЗМАН, один із найпримітніших дослідників і колекторів пелеткових матеріалів (мова про тисячі пелеток). Відзначився й зборами кажанів. Працював в експедиціях на Київщині й суміжних областях України, в Грузії, Туркменістані⁹. Про дослідника: [NT15 pdf].
- Лубкін, Олексій (1880–1962) — один з творців довоєнного ЗМКУ, автор численних опудал і загалом експозиції. Брав участь у експедиціях на Біле море, по Дніпру, до Криму, дельти Волги. У час закриття КДУ (1921–1936) працював в ЗМАН. Автор більшості експонатів у відновленому після пожежі ЗМКУ. Про дослідника: [NT15 pdf].
- Лубкін, Семен (1883–1944) — один з ключових препаратів ЗМАН від початку його створення до Другої Світової війни (є згадки як співробітника ЗМ 1929 і 1935 рр.). Брав участь у багатьох експедиціях (напр. 1935 р. до Маріуполя). У 1937 р. був на посаді «консерв. технік»; з поч. 1940 р. у ЗМКУ. Про дослідника: [NT15 pdf].
- Сележинський, Геннадій (1935–1984) — один із найпримітніших таксидермістів Києва II пол. ХХ ст. (ЗМАН+ЗМКУ). Протягом 1960–1970 рр. зібрав близько 300 зразків 36 видів ссавців з різних регіонів України, Центральної Азії, Далекого Сходу. Автор багатьох таксидермічних творів у ЗМКУ та ННПМ. Про дослідника: [NT16 doi].
- Славков, Сергій (1919–1997) — провідний таксидерміст зоомузею повоєнного НУБіП (тоді УСГА), автор більшості опудал птахів і ссавців, менше — колектор птахів (9 опудал, 1 тушка) і ссавців (2 опудала, 1 тушка). Працював у тандемі з О. Салганським, який вміло домовлявся про матеріал. Про дослідника: [NT17, у роботі].
- Паульсон, Отто (1834–1886) — музеолог Київського університету (ун-ту св. Володимира), що від початку роботи в університеті (1865) опікувався Зоологічним кабінетом, з 1869 р. — організатор загальноприступної для відвідувачів експозиції кабінету [Samoilenko 2016], упорядник каталогу цього кабінету [Paulson 1884]¹⁰.
- Пржебильський, Леонід (1922?–1941; фото невідоме) — один з найактивніших дослідників довоєнного ЗМАН, учасник спільних з Б. Поповим досліджень кажанів. У фондах ННПМ (зоол. + палеонт.) відомо 166 зразків дрібних ссавців (гризуни, кажани, землерийки), всі з Київщини за 1936–1941 рр. Про дослідника: [NT15 pdf].
- Яценя, Олег (1935–1997) — широкий натураліст, який цікавився різними групами хребетних, теріологічні зібрання стосуються різних груп мікромамалій. Працював у ЗМКУ та ІЗАН, збирав матеріали на Київщині, Черкащині, Одещині, в Криму, в Азербайджані (Ленкорань), Туркменістані (Кушка та ін.). Про дослідника: [NT16 doi].

Серед зовнішніх колекторів зі значним внеском у розвиток колекцій київських зоологічних музеїв варто відзначити такі імена (за абеткою):

- Вальх, Борис (1876–1942) [NT14 pdf], • Великанів, Всеволод (1898–1938) [NT14 pdf], • Городецький, Владислав (1863–1930) [web], • Горонович, Микола (1849–1919) [NT16 doi], • Дюков, Микола (1896–1936+?) [NT16 doi], • Милинський, Сергій (1916–1979) [NT16 doi],

⁸ Автор п'яти монографій 1964–1986 рр., у т.ч. «Скульптурна таксидермія» [Zaslavsky 1971].

⁹ Юрій (Георгій) Изотов починав як успішний дослідник, що мав і декілька наукових статей щодо життя сов і цінних фауністичних знахідок дрібних ссавців, проте з роками став «чистим» колектором, який збирав матеріал за гроші (зокрема у туркменський період).

¹⁰ За вузьким фахом колега — карцинолог, проте його внесок у опис теріологічних колекцій очевидний, тим паче він — автор першого подібного каталогу (цього 2024 р. — 190-річчя від дня народження колеги).

- Модін, Георгій (1918–1967+?) [NT14 pdf], • Наглов, Володимир (1930–2009) [NT14 pdf],
 - Полушина, Надія (1927–2010) [NT14 pdf], • Пржебильський, Леонід (1922–1941) [NT15 pdf]; • Селезньов, Микола (1901–1943+?) [NT14 pdf]), Шиллінгер, Франц (1874–1943)¹¹.
- І цей список може бути продовжений і навіть суттєво розширений з огляду на загальні обсяги колекцій.

Про подальше

Темпи приросту фондів колекцій і поновлення експозицій природничих музеїв катастрофічно знизилися. Причин цього чимало, проте головними можна вважати такі:

1) насичення фондів і експозицій і небажання музейників змінювати їх, 2) занепад таксидермічних лабораторій в усіх державних інституціях (при мінімальних зарплатах попри надзвичайний попит при приватних практиках), 3) припинення великих експедицій зі здобування матеріалу, 4) поява альтернативних форм музейної діяльності (інтерактиви, майстер-класи, лекторії, квести, штучні моделі, 3D-візуалізації), 5) зміна соціальних реакцій щодо опудал вбитих чи загинув тварин, 6) звуження дозволених законами дозволів на здобування і препарування зразків, 7) занепад і втрата музейних в цілому і зокрема таксидермічних шкіл і соціумів.

Всі ці процеси ведуть до катастрофічного зменшення будь-якої активності природничих музеїв у розвитку фондів та експозицій, у перепрофілюванні музеїв університетів у навчальні лабораторії, у значному скороченні нових надходжень. Аналіз темпів наповнення теріологічних колекцій ННПМ [Zagorodniuk 2021a] показав їх катастрофічний спад — до 100–200 надходжень на десятиліття в останній період (по суті у XXI ст.) проти 1–2 тис. на десятиліття протягом XX ст. Певною мірою це пов'язано і зі змінами дослідницьких пріоритетів та зменшенням уваги до морфологічного матеріалу (проти посилення уваги до інших типів даних — дистанційних реєстрацій чи замірів, прижиттєвих або й посмертних генетичних проб тощо).

До цього важливо додати вкрай неоднозначний статус природничих колекцій у зв'язку з явно не природознавчим тлумаченням основних і допоміжних фондів, оскільки зразки з основних фондів не можна препарувати чи якось інакше змінювати (а у зоологів все навпаки), і експозиції в природничих музеях часто — не найцінніша з наукової точки зору частина колекції, часто взагалі не етикетована належним чином; натомість кістки, тушки і навіть уламки, не маючи жодних експозиційних цінностей, можуть становити значну наукову цінність. Також проблемним є самі практики таксидермії та їх документальний (дозвільний) супровід — від здобування чи отримання іншими шляхами зразків до дозволів епідеміологічних служб та проблем з утилізацією відходів.

Отже, всі активні процеси у великому часі ведуть до занепаду всіх чотирьох «традиційних» напрямків, згаданих вище, послідовно у наведеному тут порядку: колекторства, таксидермії, музеології, дослідництва. Дослідники ще виживають, але часто на зібраних іншими матеріалах, музеологи після чергових переобліків і каталогізацій, фактично лише підтримують створене до них, таксидермісти давно без постійної роботи і притоку матеріалу, а колекторів суспільство починає все частіше позначати ворогами дикої природи. Занепад зооцирків, зоопарків і зоомузіїв — послідовні фази розвитку сучасного суспільства, яке цілком задовольняється віртуальними екскурсіями і відеоматеріалами.

Проте є й позитивні процеси, про що важливо сказати.

Врешті, відбулася еволюція понять щодо об'єктів експонування і вимог до їхньої якості. Колись популярне «опудало», яке виготовляли задля наочної демонстрації об'єктів полювання чи шкідників народного добра, для демонстрації різноманіття об'єктів природи навіть

¹¹ Зв'язки з музеями Києва неясні; можливо, матеріали у нього закуплялися, а не робилися в/для музеїв Києва; автор таксидермічних картин, 9 опудал є в НУБіП (С. Шевченко, перс. повід.).

ціною знуцання над їхніми образами, змінилося на таксидермічну скульптуру. Останнє поняття, що наближене по своїй суті до мистецтва, увійшло в Україні в науковий обіг тільки у 1960–1980-х роках [Zaslavsky 1971, 1986] стало маркером парадигмальних змін. Як зазначає П. Печенюк [Pecheniuk 2024, особ. повід.], суть такого переходу полягала у зміні засад пізнавально-просвітницького боку на засади художньої майстерності, коли об'єкт експонування захоплює, а не лише демонструє. Такі твори наші музейники все частіше називають не «опудалами» [Pakhomov & Kulbachko 2006], а саме «таксидермічними скульптурами» [Veselskyi 2020].

Другий процес — зміна, а по суті втрата професійного колекторства. Звісно, з «чорних ринків» таке не зникне, проте різноманіття джерел отримання цінних зразків таксидермічними лабораторіями з роками тільки росте, що пов'язане і з розвитком зооринків, і зростанням частоти загибелі тварин в різноманітних пастках і на автошляхах, і роботою служб з порятунку тварин, і розвитком системи звіринців, де тварини не тільки живуть, але й помирають. Давне і доволі поетичне на часи столітньої давнини поняття «колектор», або «добувач», людина з тенетами або рушницею, яка вміло знаходила і виманювали бажану здобич, на сьогодні асоціюється з негативним у суспільстві «вишибалом» з системи фінансових закладів, в гіршому випадку — частиною каналізаційної системи¹². Поняття колектор-зоолог чи бібколектор виходять зі вжитку. Але нові покоління музейників не менш часто проходять «личинкову фазу» колекторів, колекціонерів.

Третій процес — зміна концепції експозицій — від простих путівників по класифікаційним схемам тваринного світу у стилі прогулянок по виставці товарів для вжитку до тематичних розділів і екологічних експозицій. Окремі елементи є і в давніх музеях України — біогрупи (яких особливо багато в Музеї природи Харківського університету) та окремі композиції з динамічних фігур вищого рівня художнього оформлення (як в Зоологічному музеї Київського університету) до великих тематичних діорам (як в ННПМ). Проте задачами нового тисячоліття стають ідеї «динамічного музею», з частою зміною експозицій і їх художнім переосмисленням, з динамікою змін окремих блоків відповідно до визначних та суспільно значимих подій як от 200 років відкриття Антарктиди, рік Кита, Тигр — символ року тощо [Zagorodniuk *et al.* 2021]. В Державному природознавчому музеї НАН України як ознака сучасності зреалізовано проект «Динамічний музей» [Bokotey *et al.* 2014; Dziubenko 2019] розвинулися нові експозиції — «Льодовикова епоха» (з 2019 р.) та «Експедиція до Антарктиди» (офіційно з 2025).

У підсумку — музеї як колекції морфологічного матеріалу та як експозиції у їх традиційному розумінні і сприйнятті — і науковцями, і відвідувачами — відходять в минуле, попри всі заходи зі збереження і примноження традиційних форм наповнення фондів та оформлення експозицій. Так само в минуло відходять практики колекторства і таксидермії, спрямовані на розвиток по суті минулих задач, натомість еволюція музеїв триває, зокрема й в рамках парадигми коеволюції музеїв і суспільства [Klymyshyn 2005; Chernobay 2009; Barkaszi *et al.* 2021]. Нові форми діяльності музеїв вже сформовані, вони успішно розвиваються, і ми маємо нову хвилю відродження природничих музеїв в системі ключових атракцій всіх наукових, культурних і освітніх центрів [Evstafiev 2024].

Проте це все про експозицію і взаємодії з відвідувачами. А за лаштунками — величезний пласт фондів колекцій як носіїв і джерел нових природничих знань. І аналіз цінності фондів колекцій і нових надходжень при обмежених можливостях музеїв щодо музеєфікації зразків, розміщення та обслуговування колекцій, а також (і передусім) нових тенденцій і підходів у вивченні таких матеріалів — задача не просто розвитку, а виживання музеїв як наукових установ. І перспективи цього дуже незначні, а тому ця тема вимагає особливої уваги як самих музейників, так і користувачів фондами.

¹² При підготовці нарисів про музейників минулого і сучасного (бюлетень *Novitates Theriologicae* 2022–2023 років [Zagorodniuk 2022b–c, 2023a]) автор отримував від героїв нарисів не одну претензію щодо вжитку поняття «колектор», що просили змінити на якесь інше слово (музейник, музеолог, зоолог, дослідник); те саме зауважив і один із рецензентів рукопису цієї статті.

Подяки

Моя подяка колегам, які незмінно і всебічно сприяли і сприяють розвитку досліджень автора з історії теріологічних колекцій та розвитку досліджень у природничих музеях, насамперед Н. Дзюбенко, Е. Король, Л. Прокопчук, О. Протасову, Ж. Розорі, Ю. Семенову, Є. Улюрі, Л. Шевченко, С. Шевченку. Дякую І. Мерзлікіну, Ю. Олійнику та І. Шидловському за важливі зауваження і коментарі.

Декларації

Фінансування. Дослідження проведено в рамках планової наукової теми ННПМ НАН України з номером держреєстрації № 0124U000572 (розділ «3. Використання природничих колекцій для проведення наукової, освітньої та просвітницької роботи»).

Конфлікт інтересів. Автор не має жодних конфліктів інтересів, які могли вплинути на зміст статті.

References

- Abelentsev, V. I., I. G. Pidoplichko, B. M. Popov. 1956. *General Characteristics of Mammals. Insectivores, Bats*. Acad. Sci. Ukr. RSR Press, Kyiv, 1–448. (Series: Fauna of Ukraine; Vol. 1: Mammals, Is. 1). [Ukrainian] <http://terioshkola.org.ua/library/classic/abelentsev-etc-1956.htm>
- Abelentsev, V. I. 1968. *The Mustelids*. Naukova Dumka Press, Kyiv, 1–280. (Series: Fauna of Ukraine; Vol. 1: Mammals, Is. 3). [Ukrainian] <http://terioshkola.org.ua/library/classic/abelentsev-1968.pdf>
- Akimov, I. A., V. A. Kharchenko, A. V. Puchkov, M. D. Zerova, L. Kolodochka, [et al.]. 2016. Scientific Fund Collections of I. I. Schmalhausen Institute of Zoology, NAS of Ukraine. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **14**: 95–108. [Ukrainian] <https://doi.org/10.15407/vnm.2016.14.095>
- Barkaszi, Z., O. Kovalchuk, A. Maliuk. 2021. Interpretation of evolution as part of science popularization in natural history museums. *Geo&Bio*, **21**: 13–24. [Ukrainian] <http://dx.doi.org/10.15407/gb2104>
- Biliashivsky, M. M., Z. V. Rozora. 2004. Zoological Museum. In: *Essays on the History of the Faculty of Biology*. Phytosociocentr, Kyiv, 250–269. [Ukrainian]
- Biliashivskiy, M. M. 2012. Zoological Museum of National Kyiv's Taras Shevchenko University as a cultural phenomenon of Ukraine. In: *University Museums: European Experience and Ukrainian Practice*. Nizhyn, 39–52. [Ukrainian]
- Bokotey, A., N. Dzyubenko, O. Klymyshyn, N. Cheremnyh. 2014. New forms of natural history museum exhibition activities. *Proceedings of the State Natural History Museum*, **30**: 59–68. [Ukrainian] <https://www.academia.edu/41521535>
- Chernobay, Y. 2009. Evolutionary theory in the modern natural history museum. In: *Natural History Museology (Proceedings of ICOM-Ukraine Conference)*. Lviv, Kamianets-Podilskyi, 33–41. [Ukrainian]
- Chervonenko, O., D. Kepin. 2022. Natural history museology: establishment and formation of its theoretical bases. *History of Science and Technology*, **12** (1): 11–30. <https://doi.org/10.32703/2415-7422-2022-12-1-11-30>
- Dziubenko, N. V. 2019. Museum of Natural History: from the theory of the evolution of life to the practice of a living museum. *Proceedings of the State Natural History Museum*, **35**: 177–178. [Ukrainian] <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001056682>
- Evstafiev, I. 2024. Zoological exhibitions in natural history museums: classic design and modern approach. *Theriologia Ukrainica*, **28**: 201–224. [Ukrainian] <http://doi.org/10.53452/TU2817>
- Karavaev, V. 1926. A brief essay on the development and modern state of the Zoological Museum of U.A.N. *Travaux de Musée Zoologique*, **1**: 21–30. (Series: Proceedings of the Physical-Mathematical Division, U.S.A.N., Vol. 4, is. 2). [Ukrainian]
- Kawahara, A. Y., R. M. Pyle. 2012. Through collecting, owning and observing insects. In: Lemelin R. H. (ed.) *The Management of Insects in Recreation and Tourism*. Cambridge Univ. Press, New York, 138–152.
- Klymyshyn, O. S. 2005. Content and objectives of communication activities of natural history museums. *Proceedings of the State Natural History Museum*, **21**: 5–10. [Ukrainian] https://nzdpn.smnh.org/tom/21/klymyshyn_t21.pdf
- Klymyshyn, O. S., I. V. Shydlovskiy. 2014. Museums of nature history of formation. *Proceedings of the State Natural History Museum*, **30**: 23–30. [Ukrainian] <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000380601>
- Klymyshyn, O. S. 2017. *Fundamentals of Natural Museology*. NAS of Ukraine, State Museum of Natural History, Lviv, 1–177. [Ukrainian]
- Klymyshyn, O. S., I. V. Shydlovskiy. 2017. *Natural Museology: A Textbook*. Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 1–208. ISBN 978-617-10-0298-2. [Ukrainian] URL (pdf)
- Korobchenko, M. 2016. Evdokia Reshetnyk (1903–1996) — an outstanding figure in the history of academic zoology and ecology in Ukraine. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **14**: 136–146. [Ukrainian] <https://doi.org/10.15407/vnm.2016.14.136>
- Lebedev, A. G. 1924. Zoological laboratory for 25 years of existence. In: *Kyiv Polytechnic and Kyiv Agricultural Institutes of the XXV century: 1898–1923: a jubilee collection*. State Trust 'Kyiv-Druk', Kyiv, 234–238. URL (pdf)

- Lobkov, V. A. (ed.). 1997. *In Memory of Professor Alexander Aleksandrovich Brauner (1857–1941): Collection of memoirs and scientific papers*. A. A. Brauner Museum Fund, Astroprint, Odessa, 1–211. ISBN 9665490613. [Russian]
- Mykhalevych, O. A., A. M. Pisareva, Z. V. Rozora. 1993. *Catalogue of Collections of the Zoological Museum of the Kyiv University. 1. Mammals*. Institute of Zoology, AS of Ukr., Preprint № 93.7: 1–36. [Ukrainian]
- Novosad, K., O. Scherbakova, V. Novosad, O. Starostenko. 2019. Museum expositions and funds as a visual basis for innovative methods of teaching biomedical disciplines. In: Zagorodniuk, I. (ed.). *Natural History Museology. Volume 5*. NMNH NAS of Ukraine, Kyiv, 245–246. [Ukrainian] URL
- Onyshchenko, O. S. (ed.). 2003a. *History of the National Academy of Sciences of Ukraine (1934–1937): Documents and materials*. Vernadsky Natl. Library, Kyiv, 1–831. [Ukrainian]
- Onyshchenko, O. S. (ed.). 2003b. *History of the National Academy of Sciences of Ukraine (1938–1941): Documents and materials*. Vernadsky Natl. Library, Kyiv, 1–920. [Ukrainian]
- Pakhomov O. E., Y. L. Kulbachko. 2006. *Preparation of Zoological Visual Aids and Scientific Collections*. Dnipro University Publishing House, Dnipropetrovsk, 1–318. [Ukrainian] URL (pdf)
- Paulson, O. M. 1884. Zoological office. Comparative anatomical office. In: Ikonnikov, V. S. (ed.). *Historical and Statistical Notes about Scientists and Educational Support Institutions of the Imperial University of St. Vladimir (1834–1884)*. Imp. Univ. St. Vladimir, Kyiv, 110–122 + 123–127. [Russian]
- Pidoplichko, I. G. 1968. Researcher of the fauna of Ukraine A. A. Migulin. *Vestnik Zoologii*, No. 6: 84–86. [Russian]
- Pecheniuk, P. 2024. Influence of traditional and modern technologies for creating zoological exhibits on their ability to be stored and resist biological damage. In: Britska, O. M. (ed.). *Nature and Man: Ways of Possible Harmony*. Materials of the All-Ukrainian Conference, Khmelnytskyi Regional Museum of Local Lore, Khmelnytskyi, 89–94. [In Ukrainian]
- Pohrebniak, S., E. Pysanets, V. Manilo. 2010. M. M. Shcherbak Zoological Museum: past and present. *Svitogliad*, No. 4: 36–45. [Ukrainian] URL (pdf)
- Radievska, T. N., S. A. Sorokina, O. N. Zavalna. 2016. Travelling of the Archaeological Collections of the National Museum of History of Ukraine in 1930th. *Proceedings of the Centre for Monument Studies*, 29: 183–200. [Ukrainian]
- Radievska, T., T. Sebta, S. Sorokina. 2018. On the history of the collections of the national museum of Ukrainian history: displacement to the west and restitution in 1943–1948. *Scientific Bulletin of the National Museum of the History of Ukraine. Issue 3*. Kyiv, 15–52. [Ukrainian] <https://www.academia.edu/37924518>
- Radzivil, O., V. Grytsenko. 2023. Peculiarities of the socialising role of natural history museums under conditions of transformation of the Ukrainian society. *Geo&Bio*, 24: 46–63. [Ukrainian] <https://doi.org/10.53452/gb2405>
- Roe, A. 1951. A psychological study of eminent biologists. *Psychological Monographs: General and Applied*, 65 (14): 1–68. <https://doi.org/10.1037/h0093639>
- Rozora, Z. V., M. M. Bilyashivsky, O. V. Bidzilya, [et al.]. 2014. *Zoological Museum of Taras Shevchenko University of Kyiv*. Kyiv University Publishing and Printing Center, Kyiv, 1–160. [Russian]
- Samoilenko, L. 2016. Education in museum and museum education in the history of the University of Kyiv. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, No. 4 (131): 53–62. [Ukrainian] <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.13>
- Sharleman, M. 1932. Some tasks of the Zoological Museum of the Zoo-biological Institute at the VUAN in the era of reconstruction. *Journal of the Bio-Zoological Cycle*, 1/2: 100–104. [Ukrainian]
- Sharleman, M. 1935. 15 years of work of the Zoological Museum of the Ukrainian Academy of Sciences *Visti Akademii nauk Ukrainskoi Sotsialistichnoi Respubliki*, No. 1: 21–38. [Ukrainian]
- Shevchenko, L. S., S. I. Zolotukhina. 2002. *Mammals. Issue 1. Murids – Muridae*. Zool. Mus., NMNH of Ukraine. Kyiv, 1–217. [Russian]
- Shevchenko, L. S., S. I. Zolotukhina. 2005. *Mammals. Issue 2. Insectivores, Bats, Lagomorphs*. Zool. Mus. of the National Museum of Natural History of Ukraine. Kyiv, 1–228. [Russian]
- Shevchenko, L. S. 2015. Information about the fund zoological collections in the National Museum of Natural History NAS Ukraine. In: *Natural History Museums: The Role in Education and Science*. NMNH NAS of Ukraine, Kyiv, 72–73 [Russian]
- Shevchenko, S. M., V. M. Tyshchenko, I. V. Davydenko. 2015. The fund collection of the Museum of forest mammals and birds named after Professor O. O. Salhansky (Kyiv). *Proceedings of the National Museum of Natural History*, 13: 111–118. [Ukrainian] <https://bit.ly/3ohBgWW>
- Sokur, I. T. 1960. *Mammals of the Fauna of Ukraine and Their Economic Importance*. Derzhuchpedvydav, Kyiv, 1–211. [Ukrainian] <http://terioshkola.org.ua/library/classic/sokur-1960-mammals-of-ukraine.djvu>
- Sokur, I. T. 1961. *Historical Changes and Use of Mammal Fauna of Ukraine*. Published by the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Kyiv, 1–84. [Ukrainian] <http://terioshkola.org.ua/library/classic/sokur-1961.pdf>
- Veselskyi, M. F. 2020. On the history of the formation of the theriological collection of the Zhytomyr Regional Museum of Local Lore. In: Skavronskyi, P. S. (ed.). *Museum Business in Zhytomyr Region: History and Modernity*. FOP Melnyk M. V., Berdychiv, 33–42. (Series: Velyka Volyn; Issue 60).
- Weidacher, F. 2005. *General Museology. Translation from the German*. Litopys, Lviv, 1–632. ISBN 966-7007-41-3 [Ukrainian]

- Zagorodniuk, I. 2014. Theriological Research by Leonid Hirenko. *Proceedings of the Theriological School*, 12: 114–126. [Ukrainian] <http://doi.org/10.15407/ptt2014.12.114>
- Zagorodniuk, I. 2015. Stages of formation and dating the earliest history of the National Museum of Natural History of Ukraine. *Natural History Museums: The Role in Education and Science. Pt 2.* (Proceedings of the IV Internat. Sci. Conf.). NMNH NAS of Ukraine; Ed. by I. Zagorodniuk. Kyiv, 161–163. ISBN 978-966-02-7728-1. [Ukrainian] <https://www.researchgate.net/publication/283420354>
- Zagorodniuk, I., M. Korobchenko, M. Pidhainy. 2015. The oldest collected samples of *Ellobius talpinus* s. l. (Rodentia) in natural history museums of Ukraine: an investigation into the history of collections. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, 13: 101–110. [Ukrainian] <https://bit.ly/3km0jZp>
- Zagorodniuk, I. 2016. Natural history collections in the Kyiv Pedagogical Museum in 1902–1917. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, 14: 123–135. [Ukrainian] <https://doi.org/10.15407/vnm.2016.14.123>
- Zagorodniuk, I. 2017. Vasyl Abelentsev (1913–1980): life in the world of science. *Proceedings of the Theriological School*, 15: 167–174. [Ukrainian] <http://doi.org/10.15407/ptt2017.15.167>
- Zagorodniuk, I., K. Ocheretna. 2019. The Zoological Museum of the Ukrainian Academy of Sciences for 100 years: statuses, subordinations, and leaders. *Natural History Museology. Volume 5.* NMNH NAS of Ukraine, Kyiv, 45–52. [Ukrainian] <https://www.researchgate.net/publication/336278780>
- Zagorodniuk, I. 2021a. Ground squirrels of the war: a history of zoological research and *Spermophilus* collections in the Reichskommissariat Ukraine. *Proceedings of the State Natural History Museum (Lviv)*, 37: 17–38. [Ukrainian] <https://doi.org/10.36885/nzdpm.2021.37.17-38>
- Zagorodniuk, I. 2021b. Theodosius Dobrzhansky's scientific work in Kyiv: key milestones and colleagues (a story of one photograph). In: Zagorodniuk, I. (ed.). *Species in Biology: Theory and Practice*. Ukr. Theriol. Soc. & Natl. Mus. Nat. Hist., NAS of Ukraine, Kyiv, 380–395. (Series: Novitates Theriologicae; Pars 12) <http://doi.org/10.53452/nt1262>
- Zagorodniuk, I., K. Ocheretna, S. Kharchuk, M. Korobchenko. 2021. Symbol species, days and years of animals in natural history events and museum activities. *Geo&Bio*, 20: 135–159. <https://doi.org/10.15407/gb2013>
- Zagorodniuk, I. 2022a. Zoological museums and mammal collections in Kyiv for the last two centuries: history, values, and prospects. *Geo&Bio*, 22: 37–62. [Ukrainian] <http://doi.org/10.15407/gb2205>
- Zagorodniuk, I. (ed.). 2022b. *Theriology in Ukraine. Part 1: 100 Outstanding Researchers of the Past*. Ukrainian Theriological Society & NMNH NAS of Ukraine, Kyiv, 1–368. (Series: Novitates Theriologicae; Pars 14). [Ukrainian] <http://doi.org/10.53452/nt14>
- Zagorodniuk, I. (ed.). 2022c. *Theriology in Ukraine. Part 2. Directory of Modern Theriologists*. Ukrainian Theriological Society & NMNH NAS of Ukraine, Kyiv, 1–292. (Series: Novitates Theriologicae; Pars 15). [Ukrainian] <http://doi.org/10.53452/nt15>
- Zagorodniuk, I. (ed.). 2023a. *Theriology in wartime: collection of articles*. Ukrainian Theriological Society & National Museum of Natural History, NAS of Ukraine, Kyiv, 1–276. (Series: Novitates Theriologicae; Pars 16). [Ukrainian] <http://doi.org/10.53452/nt16>
- Zagorodniuk, I. 2023b. A hedgehog from Luxembourg: the story of a specimen as evidence of migrations of museum collections between Kharkiv and Kyiv in the 1930s. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Biology*, 40: 4–18. [Ukrainian] <https://doi.org/10.26565/2075-5457-2023-40-1>
- Zaslavsky, M. 1971. *A New Method of Making Stuffed Animals. Sculptural Taxidermy*. Nauka, Leningrad, 1–204. [Russian]
- Zaslavsky, M. A. 1986. *Environmental Exhibition at the Museum: A Manual for Museum Workers on Designing Museum Biological Compositions*. Nauka, Leningrad, 1–320. [Russian] URL (pdf)
- Zinenko, O. 2015. The need for DNA databanks at zoological collection facilities. In: *Natural History Museums: The Role in Education and Science. Part 2.* NMNH NAS of Ukraine, Kyiv, 26–26. [Russian] URL (pdf)